

ÁLLAM ÉS URALKODÓ OSZTÁLY A IX—XI. SZÁZADI BIZÁNCBAN

ENGEL PÁL

Bizánc társadalomtörténetének a IX—XI. század talán a legtöbbet vitatott korszaka, legalábbis ezt következtethetjük a rávonatkozó tanulmányok nagy számából. A kor politikai történetét a forrásokból elég jól ismerjük: erre az időre esik Bizánc fokozatos megerősödése és egyre aktívabb külpolitikája, amely a X. század folyamán erőteljes balkáni és közel-keleti expanzióba megy át. Ekkor, Bulgária leigázása után a birodalomhoz tartozik Délkelet-Európa és Kisázsia, a Dunától az örmény hegyvidékig. 1025 után hirtelen gyorsuló hanyatlás áll be, amely a század végéig tart és a mérlege igen kedvezőtlen: Bizánc elveszti ázsiai birtokai nagy részét, le kell mondania Dél-Itáliáról és a tengerek uralmáról. A Komnenosok alatt (1081 után) a császárság súlypontja a Balkánra tolódik át.

A társadalmi fejlődés menetét illetően forrásmunkáink meglehetősen szegényesek és szűkszavúak. A krónikákból és egyéb elbeszélő forrásokból mindössze néhány elejtett mondatot tudunk felhasználni és ezek értelmezése is sokszor vitás. A nagy mennyiségű hagiográfiai irodalommal — amely még koránt sincs kiaknázva — hasonló a helyzet. A IX. század végétől egyre tömegesebben megjelenő oklevelek kizárólag kolostori levéltárakban maradtak fenn és túlnyomórészt az egyházi földbirtok helyzetéről adnak felvilágosítást. A világi levéltárak egy ől-egyig elpusztultak, akárcsak a központi kormányzat pótolhatatlan kataszterkényvei és regiszterei. Ezért különleges szerep jut forrásaink közül a császári törvényhozás emlékeinek. Ezek többfélék: túlnyomó részük sajnos nem egyéb, mint részben a római jogszabályok IX. századi felújítása, vagyis a justinianusi törvénygyűjtemények egyes helyeinek megismétlése, részben római jogi normák és terminusok felhasználásával alkotott törvény (*Basilika*, *Procheiron*, *Epanagógé*). Forrásértékük ezért vitatott, mindenestre csak igen korlátozottan és nagy óvatossággal használhatók fel. Sokkal fontosabbak náluk azok a törvények ill. törvénygyűjtemények, amelyek a kor igényeire szabott új jogszabályokat tartalmaznak, tehát az adott társadalmi viszonyokat tükrözik. Ilyen forrás a VIII. századra az ún. *Földművestörvény* (*Nomos Geórgikos*), a IX—X. századra pedig a császárok novellái VI. Leótól II. Basileiosig, különösen az ún. agrártörvények.

Utóbbiakon öt császárnak összesen tizenkét törvényét szokták érteni, amelyeket az udvar 922 és 996 között bocsátott ki a „szegények”, azaz a kisbirtokos parasztság ill. parasztkatonaság (stratiótai) földjének védelmére a „hatalmasok”, a világi és egyházi nagyok erősödő támadásával szemben.¹ A VIII—IX. században még gyenge és jelentéktelen magánbirtok a makedón dinasztia első császárai alatt a 870-es évektől kezdve mindinkább erőre kapott. Néhány évtizeddel később már elég erős volt ahhoz, hogy ne érje be többé a császári adományként kapott javakkal, hanem további terjeszkedési lehetőség után nézzen.

¹ Kiadásuk: Jus Graeco-Romanum. Ed. K. E. Zachariae von Lingenthal. 3. pars. Lipsiae, 1857. 234—318. l. (a továbbiakban: Jus III.)

Ekkor indult meg a nagybirtokosok támadása a szabad paraszti földek megszerzésére. Részben tényleges, részben fiktív vétel, bérleti szerződés, végrendelet, ajándék stb. révén egyre több földet kaparintottak magukhoz a faluközösségek rovására, kihasználva a parasztság szorult anyagi helyzetét, saját gazdasági fölényüket és nem utolsósorban közfunkciókból eredő hivatali hatalmukat. A kormányzat azonban, amely a paraszti földeket szinte sajátjának tekintette, nem nézte jó szemmel a fejleményeket és végre Romanos Lakapenos császár 922-ben, majd 934-ben erélyes rendszabályokkal lépett fel ellenük.²

Ezzel a kormányzatnak kettős célja volt: egyfelől igyekezett meglévő állapotokban rögzíteni az államnak adót és hadsereget biztosító faluközösségeket, másfelől — minden úton-módon megnehezítve a nagyok számára, hogy a falvak határából földeket hasítsanak ki maguknak — gátat kívánt vetni a feudális nagybirtok egyre fenyegetőbb terjeszkedésének. Hosszantartó, szívós küzdelem volt ez, amelyben az udvar rendeleteket, leiratokat, parancsokat használt fegyverül, a másik tábor pedig mindenre merev, néma ellenállással, a törvények konok semmibevevételével válaszolt. Az idő a kormányzat ellen dolgozott: minden erőfeszítés ellenére a paraszti földek lassan fogyóban voltak és semmiféle adminisztratív intézkedés sem tudott segíteni az adóbevételek állandó csökkenésén, hiába szigorították meg újra és újra a már meglévő, de hatástalannak bizonyult törvényeket. A nemesség minden megszerzett földből további erőt merített, és erejével együtt nőtt étvágya is. II. Basileios császár a X. század végén megpróbált kiméletlenebb eszközökhöz folyamodni; őrizetbe vett néhány dúsgazdag kisázsiai főurat, és — mintegy elrettentésül — elkobozta túlméretezettnek vélt birtokaikat.³ Természetesen ez sem vezetett eredményre; efféle reménytelen kísérletek, ha lassíthatták is a fejlődés törvényszerű menetét, megállítani nem voltak képesek. Az új erőkkel számolni nem akaró, makacs császári politika láthatóan bukásra volt ítélve. II. Basileios halála után mindinkább nyilvánvalóvá vált a nemesség diadala, és a feudalizálódás megállítására nem is történt több kísérlet.

Mint látható, az állam és a nagybirtokosok harca nagyrészt a hivatalok kulisszái mögött folyt, adminisztratív fegyverekkel vívták gazdasági célokért, és nem tarkították zajos és látványos összecsapások, amik felkelthették volna a kor egykedvű krónikásainak érdeklődését. Valóban az egykorú irodalomban alig néhány odavetett megjegyzést találunk erről a hatalmas küzdeletről, amely pedig — a történész szemszögéből — Bizánc belpolitikai életének központi problémája volt a X. században. A kortársak közönye igen megnehezíti számunkra, hogy világos képet alkossunk az agrártörvények keletkezésének társadalmi hátteréről, a mögöttük álló erők igazi természetéről. Ami a nagybirtokos párt jellegét illeti, az nem szorul bővebb magyarázatra: kétségtől ők jelentik az új rendet, a feudális nemességet, amely nemzedékek kitartó munkájával igyekszik rést törni a bizánci központi hatalom rendszerén, igyekszik birtokszerzés útján kiépíteni hadállásait a tartományokban, hogy azután teljesen kezébe kaparintsa az állam vezetését is. Velük szemben a régi rend áll, a császári despotizmus ideológiai és gazdasági rendje, amelyet a VIII—IX. században még a faluközösségi és császári földek feltétlen túlsúlya jellemez. Erre a gazdasági alapra épültek a bizánci állam sajátos vonásai, amelyek élesen megkülönböztetik a kor európai államaitól.

² A 922. évi novella szerzőségét, szövegűségét és datálását egyaránt kétségbevonja P. Lemerle: *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance. Les sources et les problèmes. Rev. Hist.* 219 (1958) 266. l. Érvelését A. P. Kazsdan is elfogadni látszik: *Esce raz ob agrarnih odnosnijah v Vizantii IV—XI vv. Viz. Vrem.* 16 (1959) 93. l.

³ *Jus III.* 310. k. l.; Georgius Cedrenus, *Joannis Scylitzae ope . . . suppletus et emendatus.* Ed. I. Bekker. 2. vol. Bonnae, 1839. 448. l. (a továbbiakban: Cedrenus).

Egyik fővonása a fiskalizmus: az egész agrárlakosságot sújtó, könyörtelenül megkövetelt és súlyos állami adók rendszere, amely Európában még ekkoriban teljesen egyedülálló óriási erőforrást jelent a központi hatalom számára. Emellett a szabad faluközösségek népét a X. századra röghöz kötik; ez a tény lényegében az egész parasztságot az állam jobbágyaivá változtatja.⁴ Helyzetük immár nem különbözik magánbirtokon élő társaikétól, legfeljebb még súlyosabb, mert az adószedésben legkevésbé az állam ismer kíméletet. Másik jellegzetessége a bizánci államrendnek a bürokrácia: hivatalnokok ezrei tartják működésben a hatalmas és bonyolult államgépezetet, amely mellett jelentéktelenné törpül az egykorú nyugati államok berendezkedése. Végül harmadszor, az összes helyi szövet a konstantinápolyi udvar szigorú központi igazgatása fogja össze, amely közvetlenül az uralkodó ellenőrzése alatt áll.

Ez a bonyolult gépezet jelenti a bizánci államot, amelynek élén a császár a X. században fellép a születő feudalizmus bomlasztó erői ellen. Ma már túlhaladtak azok a nézetek, amelyek idealizálták a makedón császárok politikáját és a szegény nép védőiként tüntették fel őket.⁵ Mint már erre utaltunk, a védekező rendszabályok tényleges célja a fennálló államrend gazdasági és katonai bázisának védelme és a központosított császári gazdaságon alapuló despotikus hatalom töretlen fenntartása volt. Ez a célkitűzés világosan felismerhető a törvények demagóg frázisai mögött. A történész problémája azonban ezzel még koránt sincs megoldva. Tagadhatatlan, hogy a bizánci állam — éppen a fentmondottak alapján — az Európában ismert államformáktól sokban eltérő megítélés alá esik. Ez azt jelenti, hogy nem alkalmazhatók rá mechanikusan és fenntartások nélkül olyan normák, amelyeket európai nézőpontú középkori történetsszemléletünk egyébként beválnak tekint. Az állam Bizáncban látszólag önálló életet él, a császár — úgy tűnik — önálló politikát folytat, egy személytelen gépezet érdekeit képviseli, és ezek az érdekek a X. században ellentétesek a nagybirtokos osztály céljaival. Mennyi a látszat mögött a valóság? Milyen társadalmi erők határozták meg a bizánci császárság politikáját és hogyan magyarázható az uralkodó szembenállása a feudalizálódó uralkodó osztállyal?

Ez a probléma — a kérdésfelvetés jellegénél fogva — először a szovjet kutatásban merült fel és egyik legfogasabb kérdésének bizonyult. Levcsenko, a szovjet bizantinológia úttörője még ténylegesnek vélte ezt a szembenállást, és az ebben rejlő történelmi ellentmondást szerinte az oldja fel, hogy a nagybirtok visszaszorításának kísérlete, mint retrográd próbálkozás, végülis eredménytelen volt. A fiatalabb tudós nemzedék tagjai, Szjuzjumov és Kazsdan már abból indultak ki, hogy a császár és a feudális nemesség harca csak külszín, amely mögött valójában más erőket kell keresnünk. Szjuzjumov szerint a harcot az uralkodó osztály két tábora vívta egymással a paraszti földek ill. a többletermék megszerzéséért: az új, feudalizálódó tartományi arisztokrácia és a régebbi eredetű városi (főleg konstantinápolyi) kereskedő-földbirtokos patriciátus. Ha az utóbbi győz — fejti ki Szjuzjumov — Bizánc felbomlott volna az itáliai kereskedő-köztársaságokra emlékeztető apró államokra. Ámde a provinciák főnemessége bizonyult erősebbnek, ami a fejlődés „agrárius” útjára vezetett.⁶ Mi volt a szerepe mindebben a központi hatalomnak? Míg korábban Szjuz-

⁴ V. ö. G. Ostrogorski: *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*. Bruxelles, 1956. 10. kk. 1.

⁵ Vasziljevskij nyomán különösen E. Stein: *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte. Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* 2(1923) No. 1—2. 2. 1.

⁶ M. Ja. Szjuzjumov: *Nekotorie problemü isztorii. Vizantii. Vopr. Iszt.* 1959. 3. n. 114. l., újabban ua.: *Bor'ba za puti razvitiija feodal'nüh otnosenij v Vizantii. Vizantijszkie Ocserki*. Moszkva, 1961. 42. kk. 1.

jumov úgy vélte, hogy a császári politika a városi pártot támogatta, legutóbb kifejtette új nézetét a császári hatalom bizonyos függetlenedéséről. Eszerint a két párt harca módot adott a makedón dinasztiának arra, hogy önállósítsa magát tőlük és autokratikus monarchiát építsen ki. Ennek keretében a császárok igyekeztek visszaszorítani egyrészt a városi patriciátust a kereskedelmi vállalkozásoktól, másrészt a tartományi főurakat a paraszti földek megszerzésétől. Az állam politikája tehát szerinte nem abban áll, hogy felváltva ehhez vagy amahhoz a csoporthoz húz és azt támogatja, hanem abban, hogy saját érdekében használja ki e csoportok harcát. „*Bár a keleti despotikus monarchia számára Bizáncban nem volt társadalmi és gazdasági talaj, ez a manőverezési lehetőség mégis ideiglenesen oly hatalmat adott a bizánci császárnak, amely közel állt a despotizmushoz.*”⁷

Szjuzjumov elmélete azonban több ponton ellentétbe kerül a források adataival és a szakirodalom egyöntetű felfogásával. Erősen vitatható pl. az állítása, hogy „*a despotizmushoz közel álló hatalom*” Bizáncban ideiglenes lett volna, hiszen a dominátus kiéptítése óta századokon át ez jellemezte a kelet-római birodalmat; arra is utaltunk, milyen tulajdonviszonyok szolgáltattak ehhez gazdasági alapot. Leginkább támadható azonban Szjuzjumovnak az államról rajzolt képe. Az állam az ő megfogalmazásában osztályok felett álló szervezet, amelynek társadalmi bázisa egyáltalában nincs. A császár teljesen magára van hagyatva az állam igazgatásában, ellentétben áll az egész uralkodó osztállyal, megbénítja törekvéseit és mégis ideig-óráig diadalmaskodni tud. Hogy milyen erőkre támaszkodik, milyen erők érdekei tartják hatalmon, arról semmit sem tudunk meg.

A probléma megoldásához úgy látszik közelebb visz Kazsdan elmélete, amelyet részben önállóan, részben Ostrogorski újabb eredményeinek felhasználásával dolgozott ki.⁸ Elméletének lényege a centralizált földjáradék fogalmának bevezetése és röviden a következőket tartalmazza. Eltérően a feudalizmus fejlődésének nyugati útjától, keleten, így Bizáncban is az államnak igen nagy szerepe volt a szabad parasztság lesüllyesztésében és a társadalom feudalizálásában. Ez oly módon ment végbe, hogy az állam a parasztok többletermékét maga sajátította ki adó formájában, amely adó az állami pénzügyigazgatás csatornáin keresztül központilag került kiosztásra (fizetés, természetbeni juttatások, ajándékok, adományozások stb. formájában) az uralkodó osztály tagjai között, akik egyben magas állami funkciókat töltöttek be. Más szóval: az állami adó centralizált feudális földjáradékká vált és ha jogilag nem is, közgazdaságilag megfelelt a magánföldesúri jobbágyoktól követelt szolgáltatásoknak. Ez az átváltozás akkor következett be, amikor a parasztok — mint említettük — elvesztették költözési jogukat és ezáltal az állam jobbágyaivá váltak.⁹

A centralizált földjáradék elméletének segítségével jobban megvilágítható a X. századi törvények társadalmi háttere is. Mint Szjuzjumov, Kazsdan is úgy véli, hogy a bizánci uralkodó osztály két fő csoportra oszlott: egy fővárosi csoportra és a tartományok földbirtokos-katonáskodó nemességére. Egyetértenek abban is, hogy az események legfőbb mozgatója a két tábor ellentéte és harca. Az egyes csoportokról adott jellemzésükben mégis lényeges eltérés van. Szjuzjumov fejlett városi élet feltételezésére alapozza koncepcióját, nagy szerepet juttat a kereskedelemnek és az iparnak, s az udvari párt az ő ábrázolásában

⁷ Szjuzjumov: Bor'ba . . . 51. l.

⁸ A. P. Kazsdan: Kreszt'janszkije dvizensija v Vizantii i agrarnaja politika imperatorov Makedonszkoj dinaszttii. *Viz. Vrem.* 5(1952) 73—98. l., részletesebben ua.: K voproszu ob oszobennoszthja feodal'noj szobsztvenniszti v Vizantii VIII—X vv. *Viz. Vrem.* 10(1956) 47—65. l., legújabbban ua.: Derevnja i gorod v Vizantii IX—X vv. Moskva, 1960. 138 és 152. l.

⁹ Kazsdan: Derevnja i gorod, 139. l.; G. Ostrogorski: i. m. 21. k. l.

kereskedő-uzsorás patriciátus jellegét ölti. Említettük, hogy szerinte ennek a csoportnak a győzelme a bizánci fejlődést az itáliaihoz hasonló mederbe terelte volna. Szjuzjumovot azonban meglepetésszerűen a főváros külső csillogása, gazdagsága, hatalmas méretei, tagadhatatlanul virágzó ipara és kereskedelme. Kétségtelen, hogy Európa többi részével összevetve a X. századi bizánci városiasodás egyedülállóan fejlett, mégis hiba a fejlődésnek ezt a formáját az olasz városköztársaságokéval azonosítani vagy akár rokonságba hozni. Nincs nyoma annak, hogy a XIV. század előtt akár Konstantinápoly, akár a birodalom vidéki városai az itáliai (vagy általánosabban: európai) útra léptek volna, arra az útra, amely gazdaságilag erős polgárság és politikai önkormányzat kialakulásához vezet. Bizánc fejlődését eltérő vonások jellemzik: 1. a főváros aránytalanul népes mind a többi vidéki, mind az itáliai városokhoz viszonyítva, s jelentőségben is messze túlszárnyalja őket; 2. lakossága mindamelllett semmiféle szervezett formában nem szól bele az állam irányításába, megkülönböztető politikai jogai nincsenek sem egyénileg, sem testületileg; 3. a városok elsősorban közigazgatási és katonai centrumok, végül 4. az ipar és a kereskedelem erős állami befolyás alatt áll. Mindezek a vonások az itáliai városok helyett sokkal inkább a Közel-Kelet metropoliszait juttatják eszünkbe.

Végeredményben tehát erőszakoltnak tarthatók Szjuzjumov nézetei a bizánci városi patriciátusról. Kazsdan joggal hangsúlyozza, hogy az arisztokrácia udvari csoportja lényegében hivatalnok-nemesség, amely legfeljebb alkalmilag, de nem hivatásszerűen foglalkozott kereskedelmi ügyletekkel. Ez a hivatali arisztokrácia volt az a réteg, amely az állami adókból befolyt összegeket — a centralizált földjáradékot — helyzeténél fogva élvezhette. A kisázsiai tartományok nagybirtokosai viszont eleve hátrányban voltak, amennyiben nem sikerült közhivatali funkciókhoz jutniuk. Vagyonuk és hatalmuk gyarapítására más eszközökhöz kellett nyúlniuk: földjeiket próbálták kiterjeszteni a faluközösségek rovására. Ezáltal viszont csökkentek az állam bevételi forrásai, csökkent a központi elosztásra kerülő összegek mennyisége, és ez a folyamat elkerülhetetlenül szembeállította a hivatalnoki arisztokráciát és a császárt a tartományi nemességgel. Ebből az érdekellentétből vezeti le Kazsdan a X. századi agrártörvények keletkezését.¹⁰

Kazsdannak ily módon fontos kérdésekre sikerült kielégítő választ adnia. Megmutatta, hogy a X. századi törvényhozás hátterében az uralkodó osztály társadalmilag elhatárolható csoportjainak harca folyt és a centralizált földjáradék elméletével rámutatott ennek a harcnak a motívumára is. Ennek alapján többé-kevésbé világossá válik a császár és a feudális nemesség viszonya. Mindamelllett továbbra is tisztázatlan az uralkodó osztály azon csoportjának szerkezete, amelyet udvari csoportnak neveztünk, valamint tisztázatlan ennek a rétegnek kapcsolata a despotizmussal azaz az államhatalommal. A Komnenosok korában, midőn a feudális nemesség már biztosan tartja kezében a kormányt, az uralom szerveződése sokban emlékeztet más európai államok viszonyaira. Az arisztokrácia ekkor társadalmilag egységes uralkodó osztály, amely immár a születés jogán, hatalmas feudális dominiumokra támaszkodva, szoros szövetségben a dinasztáival megszállva tartja az államigazgatás kulcspozícióit és a hatalomban nincsen vetélytársa. A megelőző korban azonban hiába kutatunk európai analógiák után. A despotikus állam Bizáncban olyan sajátos hatalmi viszonyokat hozott létre, amelyekre csak az iszlám államaiban találunk példát. Ezeket a viszonyokat eddig senki sem kutatta, ezért az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy a források elszórt

¹⁰ Kazsdan: Kreszt'janszkije dvizsenija 83. és 97. l., ua.: K voproszu ob oszobennosztjah . . . 60. l.

adataiból rekonstruáljuk a IX—X. századi bizánci udvari arisztokrácia szerkezetét és az uralkodóhoz való viszonyát.

Mint ismeretes, a birodalom kiterjedt igazgatásának központja és a császár állandó székhelye a konstantinápolyi udvar volt. Innen futottak szét és itt egyesültek újra azok a szálak, amelyek ezt a hatalmas gépezetet mozgásban tartották. Itt döntöttek életről és halálról, országok és népek sorsáról, itt halmozódtak fel a birodalom óriási kincsei, ide gyülekezett mindenki, aki e kincsek élvezésében részesülni akart. Az udvar fényéből a városnak is jutott: Nagy Konstantin és utódai Róma mintájára rendezték be új székhelyüket, kivették a provinciális igazgatás alól és külön praefectust állítottak az élére, aki a birodalomnak rangban egyik első tisztviselője volt. Konstantinápolynak ez a kivételes jogállása fennállt azután is, hogy a római eredetű intézmények sorra feledésbe merültek és maga a példakép, a császári Róma is jelentéktelen várossá süllyedt. Jellemző, hogy ezt a státust még a VII—VIII. századi nagy reformok is érintetlenül hagyták, sőt a praefectus tekintélye és hatásköre a továbbiakban még növekedett.¹¹

A Város és a császári udvar különleges levegője éltette azt a népes hivatalnoki gárdát, amelynek kezében a birodalom sorsa nyugodott. A falakon belül és kívül mindenfelé a nagyok házai és palotái emelkedtek, ezek biztosították számukra, hogy — ha nincsenek éppen provinciális szolgálatban — állandóan az udvar közelében tartózkodhassanak. Valószínűnek látszik, hogy a házak egyrésze császári tulajdonban volt, legalábbis többször esik szó eladományozásukról. Örmény Leó és II. Mihály — későbbi császárok — pályafutását pl. az indítja el, hogy Bardanos ellencsászár elárulásáért különböző palotákat kapnak Konstantinápolyban.¹² Nyilvánvaló, hogy a fővárosban való megtelepedés bizonyos értelemben az érvényesülés feltétele volt. Másrészt az a tény, hogy a császár felvett valakit ebbe a közösségbe, és házat utalt ki számára, már ígéretet jelentett politikai karrierre. Nem lehet csodálni, ha ez az állapot idővel a visszájára fordult. Biborbanszületett Konstantin írja, hogy midőn Abu Ghanim örmény fejedelem VI. Leótól engedélyt kapott arra, hogy egy bizánci főember leányát elvegye, ezen az alapon házat is kért a császártól. Halála után pedig öccse Grigorik kérte, hogy bátyja lakóhelyét utalják ki számára.¹³ Látható, hogy a nagyok ekkor már nem annyira kapják palotáikat, mint inkább jogot formálnak rá. Ugyanitt megtudjuk, hogy az adományozást — akárcsak földbirtok esetében — aranypecsétetes oklevél (chrysobullion) erősítette meg, bár a császár olykor megtagadta ilyen okmány kiállítását, mint ez a fenti esetben is történt. Ilyenkor a házak valószínűleg nem mentek át új lakójuk tulajdonába, és a rendelkezés joga a császár kezében maradt. Az a palota például, amelyet az említett Grigorik kapott, ötven évvel később már egy udvari eunuch birtokában van.¹⁴

Mind gyakrabban akad példa arra is, hogy a palotával együtt földbirtokokat is osztogattak, a fővárosnak azonban egyelőre még mindenki számára nagyobb vonzereje volt. Adatok sora tanúskodik arról, hogy az engedetlen nagyokat vidéki javaikra számúzték, ami nyilván mind a kormány, mind a sújtottak szemében súlyos büntetésnek számított. Eustathios Argystros VI. Leó alatt charsianoni uradalmára távolítják el. Egy másik főember nejét

¹¹ V. ö. egyebek között L. Bréhier: *Les institutions de l'Empire byzantin*. Paris, 1949. 186. kk. l.

¹² Theophanes Continuatus. Ed. I. Bekker. Bonnae, 1838. 9. l. (a továbbiakban: Theoph. Cont.)

¹³ Biborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra ford. Moravcsik Gyula. Bp., 1950. 192. l. (a továbbiakban: *De adm. imp.*)

¹⁴ *De adm. imp.* 190. l.

kopaszra nyírva internálják Paphlagoniában fekvő birtokára. 920-ban egy főúri összeesküvés résztvevőit szintén jószágokra, Opsikion themába számúzik és ugyanez történik 933-ban Niketas magistrossal, az elhunyt Christophoros császár apósával is.¹⁵

Példáinkat a X. század első feléből vettük. Ekkor már kialakulóban vannak a kis-ázsiai feudális dominiumok, mégis azt látjuk, hogy jelentőségüket még mindig elnyomja a bizánci udvar varázsa. Az érvényesülés elképzelhetetlen másutt mint itt, és hogy a politikai életből valakit kizárjanak, arra biztos garancia a száműzés. Mennyivel inkább így volt ez akkor, midőn a nagyok — nemigen lévén még földbirtokok — teljesen a Városra voltak utalva.

Az udvari arisztokrácia szigorú hierarchia alapján szerveződött, amelynek elve és rangsora a VII. század óta fokozatosan alakult ki és 900 körül már kifejlett formában találjuk rögzítve az ún. Philotheos-féle *Kletorologi*ban.¹⁶ A hierarchia ebben az alakjában tizennyolc címet foglalt magába. Ezek sem lényeges funkcióval, sem fizetéssel nem jártak, egyedüli rendeltetésük az volt, hogy viselőjüket pontosan elhelyezzék az uralkodó osztály ranglépcsőinek valamelyikén. A három legfelső osztályt a császári rokonság számára tartották fenn, a legalacsonyabb címek viselői pedig az alsóbb tisztviselőkből és az udvari ifjúságból kerültek ki. A címek ugyanis sem jogilag, sem a gyakorlatban nem öröklődtek; a főméltóságok fiai minden esetben a létra alsó fokain kezdték pályájukat, és előmenetelüket legfeljebb rokoni támogatás gyorsíthatta. Az államigazgatás magasabb kádereit a középső hat-hét rangcsoport tagjai (magistrosok, patrikiosok, protospathariosok stb.) szolgáltatták.¹⁷

Túl az udvari hierarchia csúcsán, elérhetetlen magasságban trónolt a basileus. A hosszú rangsor, amelynek legfelső polcain már csupán császári rokonok kaptak helyet, szinte végtelen perspektívába állította magát a császár személyét, akinek hatalmát földi mérték már nem fejezhette ki. A hierarchikus rend egyik rendeltetése éppen az volt, hogy ezt a tényt mindenki számára szemléletessé tegye. A bizánci trónnak ez a kivételes hatalma reális gazdasági alapokra épült, amelyekre már utaltunk. A felgyülemlett javakból az uralkodó osztály gazdagon részesült ugyan, de tagjainak személyes prosperitása a császár kezébe volt letéve, aki e javak elosztásának mikéntjét megszabta. Mindenki kielégíthette politikai ambícióit, de csakis akkor, ha a császári kegy nem fordult el tőle. Ezen a rendszeren csak nagysokára ütött rést a meginduló feudalizálódás, amely mindinkább lehetővé tette az udvartól való anyagi függetlenedést és ezzel új típusú nemesség kialakulásának vetette meg az alapját. Egyelőre azonban még az óriási méretű állami háztartás rendszere határozta meg a bizánci uralkodó osztály hatalmi állását. A császárok kénytelenek voltak ugyan igénybevenni egy nagyhatalmú arisztokrácia szolgálatait államgépezetük irányítására, de éppen despotikus hatalmuknál fogva módjuk volt rá, hogy a szolgálati rend összetételét és belső erőviszonyait ellenőrzésük alatt tartásák.

Erre azonban szükségük is volt. Bizáncban — keleti jellegének megfelelően — a területi igazgatásban is a satrapiarendszert vezették be, amely a nagy kiterjedésű adminisztrációs egységeken belül minden hatalmat a kormányzó (Bizáncban a stratégos) kezében egyesített. A satrapia bizánci változatát, a themát még fejlődésének későbbi stádiumában,

¹⁵ Theoph. Cont. 374., 385., 397., 417. l.

¹⁶ Kritikai kiadása J. B. Bury: *The imperial administrative system in the IXth century*. London, 1911.

¹⁷ A VII—X. századi bizánci címrendszerről v. ö. G. Ostrogorski: *Geschichte des byzantinischen Staates*. 2. Aufl. München, 1952. 200. l.; Bréhier i. m. 122—125. l.; Bury i. m. 21. kk. l.; M. V. Levcsenko: *Byzance des origines à 1453*. Paris, 1949. 159. l.

ismételt szétदारabolása után sem hasonlíthatjuk össze a nyugati államok apró comitatusaival. Kisázsia a IX. században is csupán tizenhárom tartományra oszlott, de eredetileg, 700 körül, mindössze négyre, amiből elgondolható, mekkora gazdasági és katonai erő összpontosult egy-egy helytartó kezében. A birodalom közepes kiterjedése és a félsziget elég homogen földrajzi viszonyai megakadályozták, hogy ezeket az erőket a központi hatalom rovására, elszakadási szándékkal lehessen kamatoztatni. Így tehát a stratégiások, amennyiben nem elégedtek meg alárendelt helyzetükkel, a hatalomnak csupán legmagasabb fokára törekedhettek: magára a konstantinápolyi trónra. A kísértés valóban túl erős volt. Erről tanúskodik az a mintegy félszáz tartományi felkelés és palotaforradalom, amely a VII—IX. században átlag négy-öt évenként élénkítette Bizánc belpolitikai életét. A Herakleiostól I. Basileiosig (610—867) uralkodó huszonnégy császár közül mindössze hét halt meg a trón birtokosaként természetes halállal, viszont tizenkettő köszönhette uralmát fegyveres akciónak.

Érdekes, hogy a császári hatalom ennek ellenére szilárdnak volt mondható. A despotizmus elvi alapjait sem elméletben, sem a gyakorlatban sokáig nem vitatták, a lázadások is csupán a mindenkori uralkodó személyét tették kétségessé vagy vitássá, nem pedig az uralkodónak mint államfőnek a jogait. Az abszolút császári hatalom lényege, azaz gazdasági bázisa hosszú ideig érintetlen maradt, mert valahányszor ez forgott veszélyben, a nagyok egységes osztályként keltek védelmére. Ez a körülmény érdekes sajátossága a bizánci fejlődésnek. Európa nyugati részén a természetes gazdálkodás sokkal mélyebben formálta át a termelést; apró egységekre tördelte szét a királyi birtokot is, amelyek már magukban hordozták a feudális nagybirtok csiráit. Az arisztokráciának így korán lehetősége nyílt arra, hogy kiépítse helyi pozícióit részben a királyi hatalom rovására, részben a szabad parasztság lesüllyesztése révén. Így fokozatosan szétporladt a királyi gazdaság rendszere, amit azután elkerülhetetlenül nyomom kísért a korona fényének halványulása. Nyugaton tehát a korafeudális uralkodó osztály fogalma nagyjából egybeesett a feudalizálódó nemességgel. Bizáncban ennek az ellentétével találkozunk. Itt a korai feudalizmus sajátos társadalmi-gazdasági viszonyai olyan uralkodó osztályt alakítottak ki, amely az idők folyamán szembe került a feudalizálódás képviselőivel és ily módon a haladás gátjává lett.

Mint mondtunk, a despotikus uralkodónak módja van arra, hogy az őt támogató vezető réteg összetételét nagymértékben befolyásolja. A Kelet mohamedán fejedelmei szívós következetességgel aknázták ki ezt a lehetőséget, bár nem mindig ugyanabban a formában. Tudjuk, hogy a IX. századi Abbászidák török testőrségük tisztjeiből nevelték fel államuk arisztokráciáját, és az ő példájukat követték belsőázsiai utódaik, a Szamanidák, Ghaznevidák, sőt az afgán Ghoridák is. A XIII. századi delhii szultánság vezető rétege szintén török rabszolga-nemesség volt. Hasonló szerepet játszottak a berberok a kordovai kalifátus utolsó évszázadában, valamint a kairói Ejjubidák török és cserkesz mamelukjai, hogy csak a legismertebb példákra hivatkozzunk. Valamennyiükre jellemző, hogy a lakosságtól etnikailag idegen, talajtalan csoportok, és ennél fogva — legalább eleinte — gazdaságilag is a despotizmus rendszerétől függenek. Hasonló tendencia nyomai Bizáncban is észrevehetőek. A VIII—X. században az uralkodó osztály jelentős hányadában keleti eredetű: elsősorban örmények, de találunk mellettük szíreket, grúzokat, perzsákat, arabokat is.¹⁸ Az örmények az arab hódítás óta mind tömegesebben szivárogtak be a keleti határvidékre, kolóniákat

¹⁸ Az örmények szerepéről v. ö. Levcsenko i. m. 121. l. és részletesen P. Charanis: *The Armenians in the Byzantine Empire. Byzantinoslavica* 22(1961) 196. kk. l.

alapítottak, és előkelőik bizánci szolgálatba lépve több császárt, hadvezért és számos nagynevű családot adtak a birodalomnak. Mások, főként arabok és perzsák, a konstantinápolyi rabszolgapiacra kezdték pályafutásukat, ahonnan nagyúri vagy császári gazdájuk kegye emelte őket mind magasabbra. Jellegzetes figurája ennek a kornak Chase, Damianos patrikios rabszolgája, aki protospathariosi rangot ért el VII. Konstantin alatt, s aki a császár szavai szerint „szaracén származású volt, s meg is maradt igazi szaracénnak gondolkodásában, szokásaiban és hitében . . .”¹⁹

Az idegen eredetű elem azonban sohasem volt oly nagy számú, hogy a császárság egyedüli támaszát alkothatta volna; emellett nem nyújtott komoly biztosítékot a palotaforradalmak veszélyével szemben sem. A despotizmusnak akadtak tökéletesebb, megbízhatóbb védelmezői is: az eunuchok. Ez az intézmény a Kelettel való érintkezés révén már a principátus idejében ismeretes volt Rómában, de ekkor még nem tett szert nagyobb jelentőségre. A császárok Domitianustól kezdve több alkalommal hoztak törvényt ellene, szigorúan büntették a kasztrálást végző orvosokat; csak Nagy Konstantin volt az első közülük, aki udvartartásában eunuchokat is alkalmazott.²⁰ Ettől kezdve jelentőségük rohamosan nőtt. A palotában nagy befolyásra tettek szert, nemegyszer közülük kerültek ki az uralkodó legbizalmasabb és legnagyobb hatalmú tanácsadói. Ammianus Marcellinus, a történetíró már így elmélikedik: „Hol lennének manapság, ha ez a szörnyfajzat elszaporodhatott volna, amikor még ilyen csekély számban is oly nehezen viselhetők el?”²¹ Pedig a korábbi tiltó rendelkezések még érvényben voltak, annak ellenére, hogy éppen az udvar nem tartotta őket tiszteletben. Végre I. Leó (457—474) megengedte a barbár származású eunuchok piacra hozását, aminek következtében néhány évtized múlva Justinianus udvara már valószínűleg hemzsegett tőlük. Justinianus — bizonyára a szenátori arisztokrácia nyomására, amely kezdetől fogva joggal látott bennük vetélytársakat — kísérletet tett az intézmény eltörlésére, utódai azonban sokkal értékeesebbnek találták eunuchjaik szolgálatát, semhogy lemondtak volna róla, sőt egyre gyakrabban bíztak rájuk katonai funkciókat is.²²

Az eunuchok virágkora a VIII. század végével köszöntött be. VI. Konstantinos uralkodásától kezdve hosszú sorban követik egymást a mindenható eunuch-miniszterek egészen a XI. század végéig. Emellett továbbra is nagyszámú hadvezér kerül ki közülük, sőt az egyház legmagasabb posztjaira is megtalálják az utat: 715 és 1084 között kilenc patriarchát adnak a konstantinápolyi széknek.²³ A palotában külön rendet alkotnak, amely ekkor több ezer főből áll. Ezen az óriási tömegben belül szigorú hierarchia teremtet, pontosan körülírva mindegyik réteg jogait és hatáskörét. Különösen érdekesek számunkra az udvari etikett azon pontjai, amelyek az eunuchok és a többi főméltóság — a *szakállasok* — hatalmi viszonyát szabályozzák. A császárok ugyanis nem érték be azzal, hogy gyakorlatban biztosították az előbbieket túlsúlyát, hanem ezt a helyzetet jogilag is pontosan rögzítették. Az eunuchok szinte kivétel nélkül minden hivatalt betölthettek, viszont bizonyos tekintélyes udvari funkciók, amelyek a császár legközvetlenebb szolgálatát illették, kizárólag az ő számukra voltak fenntartva. Vegyük még hozzá, hogy a palota korábban ismertett rangsorán belül pl. az eunuch patrikiosok előnyben részesültek a rangban felettük álló, de *szakállas* anthypatosokkal szemben, még akkor is, ha az utóbbiak a legmagasabb katonai

¹⁹ De adm. imp. 242. l.

²⁰ R. Guiland: Les eunuques dans l'Empire byzantin. *Études Byzantines* 1(1943) 198. l.

²¹ Ammianus Marcellinus, I. vol. London—Cambridge, 1956. 424. l. (The Loeb classical library).

²² Guiland i. m. 206. k. l.

²³ Guiland i. m. 202. k. l.

méltóságokat töltötték be. Azonos cím mellett pedig az eunuchokat feltétlen elsőbbség illette meg.²⁴

Mi volt az oka annak, hogy Bizáncban az eunuchok intézménye ennyire elterjedt volt és ily nagy politikai jelentőségre tett szert? Általában az egész problémát csak kultúrtörténeti jelenségként, mint érdekességet ismertetik. Pedig a jelenség mögött nem nehéz megtalálni a lényegét. Az a közhit, amely az eunuch intézmény létezését a többnejűséggel és a háremrendszerrel kapcsolja össze, Bizáncban nem állja meg a helyét. Kétségtelen ugyan, hogy eredetileg, az intézmény bevezetésekor a császári hálószoza körüli teendők voltak túlsúlyban, és az első eunuchminiszterek óriási hatalma ebből a bizalmi funkcióból táplálkozott. Azonban az eunuchok későbbi mértéktelen elszaporodását már más okoknak kell betudnunk. R. Guillard, aki a kérdésnek szinte teljes anyagát összegyűjtötte és feldolgozta, misztikus magyarázatot fűz hozzá: az eunuchoknak fontos szerep jutott az udvari ceremóniáknál; fehér lepleikben nélkülözhetetlenek voltak, mint az isteni basileus angyalkísérete. „Ők képviselték az égi hatalmat itt lenn a földön” — írja.²⁵ A forrásművek azonban mást mutatnak. Az eunuchok hatalma mögött jóval realisabb, teljesen földi okok rejlenek. Skylitzes írja, hogy Basileios parakoimomenos, II. Basileios minisztere szívesebben állított eunuchokat a seregek élére, mivel állandóan rettegett a hadvezérek pártütésétől.²⁶ IX. Konstantin császárról szintén azt olvassuk, hogy nem merete csapatait tehetséges tábornokokra bízni, lázadásuktól való félelmében, ezért Maniakés ellencsászár ellen is egyik eunuchját küldte, akiben teljes bizalma volt.²⁷ Egy IX. századi udvaronc csodálkozását fejezi ki I. Mihály császárnak, amiért „egyetlen emberre oly hatalmas sereget bíz, anélkül, hogy saját bizalmasai közül melléje rendelt volna valakit.”²⁸ Efféle aggodalmak szabták meg a császár és eunuchjai viszonyát és tették nélkülözhetelenné az utóbbiakat a birodalom irányításában. Az arisztokrácia minden tagja méltónak tartotta magát arra, hogy a trónt elfoglalja és — mint láttuk — ezt a véleményüket gyakran kifejezésre is juttatták. A császárok megszokták, hogy mindenkiben lehetséges trónkövetelőt lássanak, ezért csakis eunuchjaik környezetében érezték magukat biztonságban. Eunuch miniszter vagy hadvezér eljuthatott ugyan a hatalom legmagasabb régióiba, de a bíorról még álmodnia sem lehetett. Az eunuchok intézményének emellett egyéb hasznos melléktermékei is adódtak. A római jog — amelynek körültekintő figyelmét csak csodálnunk lehet — még a III. században megtiltotta az eunuchok házasságát, mint magánjogi abszurdumot, megvonta tőlük az adopcio jogát is, sőt posthumus örökösöt sem jelölhettek ki.²⁹ Ezek az előrelátó rendelkezések a bizánci korban termették meg gyümölcsüket. Az a vagyon ugyanis, amely egy-egy befolyásos eunuch kezén felhalmozódott, halála után a koronára szállt vissza.

Az eunuchok intézménye tehát elválaszthatatlanul összefügg Bizánc társadalmi viszonyaival. Misem igazolja ezt jobban, mint az a körülmény, hogy a feudalizmus diadalával,

²⁴ Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo. E rec. Io. Iac. Reiskii. 2. vol. Bonnac, 1830. 52., 720., 725., 727—730. l.

²⁵ Guillard i. m. 201. l.

²⁶ Cedrenus II. 417. l.

²⁷ Michel Psellos: Chronographic ou Histoire d'un siècle de Byzance (976—1077). Texte établi et trad. par Émile Renault. 2. tome. Paris, 1928. 4. l.

²⁸ Genesisus, ed C. Lachmann. (In vol.: Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo.) Bonnae, 1834. 5. l.

²⁹ Guillard i. m. 201. l. VI. Leó XXVI. novellája megadja az eunuchoknak az adopcio jogát, ld. P. Noailles — A. Dain: Le Nouvelles de Léon VI. le Sage. Paris, 1944. 103. l.

a korafeudális állam pusztulásával semmivé lesz az eunuchok jelentősége is. Hatalmuk utolsó számottevő képviselője Nikephoritzes, a Dukas-császárok (1059—1078) nagyhatalmú minisztere. A Komnenosok trónrajutásával szinte minden befolyásuk szűnik, annak ellenére, hogy számuk eleinte még nem csökken, sőt Foucher de Chartres az első keresztesháború idején húszezerre becsüli őket. Hadvezéreket, minisztereket, patriarchákat azonban többé nem találunk soraikban. A XIII—XIV. század forrásaiban alig esik róluk szó, Georgios Akropolítés mintha már nem is ismerné őket.

A fenti fejtegetések után úgy hisszük, megfogalmazható az eunuch intézmény rendszerének tényleges értékelése. Ez a rendszer voltaképpen elválaszthatatlan a korai feudalizmus bizánci formájától; ennek szolgálatában érte el kiteljesedését, ezt erősítette, mint egyik legszilárdabb támasza. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk: ez a rendszer csupán egyike annak a számos formának, amelyben a despotizmus arisztokráciája testet ölthet. S éppen ebben van a lényege. Bizánc keleti típusú társadalmi alapjain olyan felépítményi elemek épültek, amelyek már külsőleg is keleti jellegűek. Nem véletlen, hogy hasonló intézmények nyugatabbra és északabbra sehohsem tűnnek elénk. Ennek nem a kulturális kapcsolatok gyengesége az oka, nem is a germán vagy szláv népek férfias egyszerűsége, amely irtózik a keleti pompa és elpuhultság megnyilvánulásaitól; az a társadalmi különbség játszik itt szerepet, amely végső soron eltérő irányba terelte az európai és a közel-keleti fejlődést.

ГОСУДАРСТВО И ГОСПОДСТВУЮЩИЙ КЛАСС В ВИЗАНТИИ В IX—IX-ОМ ВЕКАХ

(РЕЗЮМЕ)

Аграрные законы X-го века отражают ту борьбу, в которой государство Византии защищало свое существование против все возрастающего давления находящихся в процессе феодализации крупных землевладений. По новейшим исследованиям за императорской властью стояла общественная сила придворной аристократии, которая хотела сохранить централизованную форму распределения земельной ренты — и как условия этого деспотической, экономической и политический строй византийского государства. Придворной аристократии нужно рассматривать не как торгующего слоя патрициев, а как служебную прослойку, которая сосредоточится при константинопольском дворе и стоит под непосредственным контролем императоров. Ее состав не имеет характера каста, а изменяется в зависимости от императорской политики. Императоры стараются создать такой руководящий слой в защиту от постоянных восстаний местной аристократии, от которого их власть будет в безопасности. Отсюда возникают такие особенности византийской придворной аристократии, которые не известны в западных государствах: большая роль разных чужих этнических элементов и особенно исключительное влияние евнухов. Примечательно, что последние тогда стоят на вершине своей власти (IX—X веках), когда борьба за существование деспотизма стоит на очереди дня. Влияние евнухов было обеспечено в учредительном порядке императорской властью, и источники доказывают, что они составляли главную опору деспотизма. Это и остальные надстроечные особенности, разбираемые в статье, подтверждают, что развитие Византии шло в основном по образу феодализма Ближнего Востока.